

França en el període d'entreguerres (1930-1939)

Víctor Vila Barrachina

Treball final de grau

15 de maig del 2022

Director TFG: Gonzalo Berger Mulattieri PhD

Grau en Història, Història de l'Art i Geografia

Universitat Oberta de Catalunya (UOC) – Universitat de Lleida (UdL)

Resum

Aquest treball es proposa de fer recerca entorn del període d'entreguerres francès a l'efecte de distingir si la ràpida caiguda de França davant Alemanya durant la Segona Guerra Mundial resultà de la desafecció d'una part de l'exèrcit i d'una part de la societat francesa. Així doncs, s'ha procedit a fer recerca mitjançant l'anàlisi crítica de fonts primàries i secundàries amb la finalitat d'examinar la desafecció dels ciutadans francesos devers els executius de la Tercera República, així com l'emersió de lligues antidemocràtiques, antirepublicanes i antisemites en qualitat d'alternatives polítiques. En últim terme, es refuta la hipòtesi davant la manca de suport d'aquests contrapoders antidemocràtics.

Paraules clau: Període d'entreguerres, Feixisme francès, Tercera República Francesa, Història política, Història social.

Abstract

This final BA thesis researches the French interwar period and asks whether the rapid downfall of France in the face of German attack, at the start of the Second World War, was due to disloyalty from a fraction of the army, along with societal disaffection with the regime. Through critical analysis of primary and secondary sources, the thesis examines the disaffection of French society from their government, along with the emergence of anti-democratic, anti-republican and anti-Semitic leagues as political alternatives. The thesis concludes by refuting the initial hypothesis, on the grounds that anti-government movements lacked support.

Keywords: Interwar period, French fascism, French Third Republic, Social history, Political history.

I'm a historian. And should history teach us anything, it's that things can always change.

Rutger Bregman

The better we understand how identities and power work together from one context to another, the less likely our movements for change are to fracture.

Kimberlé Crenshaw

Gràcies,

Al doctor Gonzalo Berger Mulattieri, per la seva orientació, pels seus consells i pel seu mestratge.

A la Biblioteca de la Universitat Oberta de Catalunya, la Biblioteca de la Facultat de Lletres de la Universitat de Lleida, la Biblioteca de la Facultat d'Humanitats de la Universitat Pompeu Fabra i als Arxius de la Bibliothèque nationale de France, per la importància donada, des dels seus inicis, a tenir una biblioteca de qualitat; eina fonamental de la comunitat universitària.

A la Guada, per ser sempre al meu costat.

A la meva mare, per creure sempre en mi.

França en el període d'entreguerres (1930-1939)

Víctor Vila Barrachina

Grau en Història, Història de l'Art i Geografia

Universitat Oberta de Catalunya – Universitat de Lleida

Índex

1. Introducció i justificació	5
2. Estat de la qüestió	8
3. Objectius i hipòtesi de treball	12
4. Alguns antecedents; situació de postguerra i els bojos anys 20 a França	12
5. La dècada de 1930; una nova onada antiparlamentària	15
5.1 Els fets del 6 de febrer de 1934	20
5.2 El Front Popular	21
6. La Cagoule, un exemple de cas	25
6.1 Els comitès défense paysanne	26
7. L'exèrcit	27
8. Conclusions	28
9. Referències	30

1. Introducció i justificació

El dia 1 de novembre de 1894 el diari *Le Figaro* publicava l'article "Une affaire de Trahison". Aquest article, a banda de queixar-se de la poca diligència i transparència amb què el Ministeri de la Guerra estava tractant el cas, es feia ressò del següent:

"Des présomptions sérieuses ont motivé l'arrestation provisoire d'un officier de l'armée française soupçonné d'avoir communiqué à des étrangers quelques documents peu importants, mais confidentiels. L'instruction se poursuit avec la discrétion que comportent les affaires de ce genre, et une solution pourra intervenir à très bref délai"¹.

Altres diaris com *La Libre Parole*, de caràcter obertament nacionalista i antisemita, no es van estar d'assenyalar que l'oficial que havia estat detingut era jueu, i que, per tant, calia posar-lo a la "picota" pública: "¡Alta traición! ¡Detención de un oficial judío! ¡El capitán Dreyfus!"². En aquest moment, quedà clar que *l'antisémitisme est la passion au monde la mieux partagée*³: Començava una bel·ligerant campanya antisemita envers aquest oficial. En aquest sentit, s'inicià el qüestionament públic, en la premsa de la tendència suara esmentada, sobre quin calia que fora el paper dels jueus dins l'exèrcit; i, si aquests n'havien de tenir algun. A banda, es varen publicar algunes obres d'assaig amb la mateixa tendència ideològica: "Pourquoi, dès sa parution en 1886, l'énorme succès de *La France juive* de Drumont, œuvre confuse et fatras de lieux communs?"⁴. La més important fou *La France Juive*, d'Édouard Drumont. Aquest darrer s'expressava d'aquesta manera sobre allò que ell anomenava "la Conquête juive": "Le seul auquel la Révolution⁵ ait profité est le Juif. Tout vient du Juif; tout revient au Juif"⁶.

¹ Leser, Charles. *Une Affaire de Trahison*, Le Figaro, 1 de novembre de 1894. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2830776#>

² Miquel, Pierre. *L'Affaire Dreyfus*, Paris, Presses Universitaires de France, 1959, p. 17.

³ Winock, Michel. *La France Politique*, Paris, Éditions du Seuil, 1999, p. 197.

⁴ Philippe, Béatrice. *Être juif dans la société française, du Moyen Âge à nos jours*, Paris, Éditions Complexe, 1997, p. 219.

⁵ Fa referència a la Revolució francesa, de la qual aleshores feia un segle.

⁶ Drumont, Édouard. *La France juive*, Paris, C. Marpon & E. Flammarion éditeurs, 1886, p. 5-6. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k82371f.image#>

De la mateixa manera, també és el període en què intel·lectuals d'esquerrres publicaran assajos en els quals denunciaran la farsa del procés. Aquest és el cas d'Émile Zola amb el seu famós *J'accuse*⁷, amb què acusava directament el Ministre de la Guerra d'haver condemnat deliberadament un innocent. En resposta a aquest moviment d'esquerrres, van néixer les primeres lligues i grupuscles de caire d'extrema dreta⁸. El més rellevant d'aquest període fou *Action française* fundat el 1899 sota la fèrula d'en Charles Maurras⁹.

Dreyfus fou encarcerat a l'Illa del diable fins el 1906; finalment es demostrà la seva innocència: "[...] fui réintégré dans l'armée et décoré de la Légion d'honneur"¹⁰.

A gran trets, hom pot afirmar que aquest moment fundacional de l'antisemitisme modern francès¹¹, condicionarà substancialment la política francesa durant la primera part del s. XX; especialment la dècada de 1930. Serà, idò, un període molt complex en què s'esdevindrà una batzacada entre ambdues visions, i en el qual les forces antiparlamentàries i contrarevolucionàries posaran en qüestió la *IIIe République*.

En conseqüència, la necessitat d'emmenar la recerca envers aquest període de la història francesa, és definida per tres motius diferents.

Primerament, perquè quan hom pensa en el període d'entreguerres francès, tendeix a visualitzar una República d'esquerrres, laica, hereva de la Il·lustració i l'Enciclopedisme. En aquest sentit, també en l'àmbit acadèmic s'hi palesa, generalment, un relat històric preeminent que retroba la visió suava esmentada. És a dir, la imatge d'una França encimbellada en les llibertats, progressista; una fortalesa de resistència contraposada

⁷ 1898

⁸ Parlem en aquest moment parlem d'extrema dreta. Tanmateix, algunes d'aquestes organitzacions, durant els anys 20, acabaran admirant públicament Mussolini, o àdhuc, compartint la seva ideologia.

⁹ Fou el principal ideòleg i referent d'*Action française*, de tall monàrquic, antiparlamentari i contrarevolucionari.

¹⁰ Iancu, Danièle ; Iancu, Carol. *Les juifs du midi, une histoire millénaire, Marseille*, Éditions A. Barthélemy, 1995.

¹¹ Concepte que es contraposa amb l'antisemitisme anterior; aquell que es basava en la religió. El modern consisteix a excloure, assenyalar i discriminar partint d'un nacionalisme agressiu i exclouent. És sovint un concepte racial, necessari per a la construcció del miratge "jo - l'altre", o "els nacionals - els estrangers".

al règim nacionalsocialista de l'Alemanya nazi. Tanmateix, la situació es presentà ben altrament. A l'estat francès del període d'entreguerres hi varen conviure partits polítics de centre, de dreta, feixistes i comunistes; i grups paramilitars de tot pèl partidaris de l'acció directa. Tot plegat, sota un ambient d'antisemitisme i racisme transversalment europeus.

En segon lloc, per la rellevància que té per a les historiadores, el món acadèmic i la societat. Tal com diu la historiadora nord-americana Lynn Hunt¹², *“everywhere you turn, history is at issue. Politicians lie about historical facts, [...], and truth commissions proliferate across the globe”*. Avui més que mai, idò, és indispensable la recerca, mitjançant el mètode científic i l'anàlisi crítica de fonts, extreure'n conclusions i presentar-ne els resultats a la societat. Així doncs, la història esdevé, no només una eina per a les historiadores a fi de conèixer els fets històrics, ans també una eina de millora de les societats; com en deia Ciceró: *“Historia magistra vitae”*¹³.

En tercer lloc, per la necessitat d'un estudi de conjunt, amb perspectiva de gènere i amb un enfocament interseccional¹⁴. Malgrat considerar que quedarà palès a l'estat de la qüestió, s'escomet aital recerca, no només perquè la temàtica hagi estat poc tractada anteriorment, sinó perquè la hipòtesi científica de què es parteix, requereix una visió de conjunt. En conseqüència, és imprescindible anar un xic més enllà, veure com interactuaren els grups polítics o paramilitars entre ells, quin paper hi jugà el gènere o àdhuc, possiblement, la biopolítica.

Comptat i debatut, el feixisme, que als anys trenta ja escapà d'Europa fins a indrets com els Estats Units, o l'Índia; i el neofeixisme, amenacen novament la nostra convivència. Serveixi doncs també aquesta recerca, per recordar a la nostra societat

¹² Hunt, Lynn. *History, why it matters*, Cambridge, Polity Press, 2018, p. 1-2.

¹³ Expressió llatina emprada per Ciceró a *De Oratore* circa 55 a. C: “La història és la mestra de la vida”.

¹⁴ La interseccionalitat és un concepte encunyat per la professora de dret nord-americana Kimberlé Williams Crenshaw. El terme fa referència a les diferents identitats socials, i als respectius sistemes d'opressió o discriminació. És, idò, una mena de mirall entre opressió i privilegi.

desmemoriada que s'esdevé quan hom s'empesca de treure les pitjors passions de l'ésser humà, i a fuar l'odi i la violència envers les minories no normalitzades.

2. Estat de la qüestió:

Abans de començar, és primordial assenyalar, que, de la mateixa manera que en el cos del treball, l'estat de la qüestió s'articula enviró de diferents temàtiques que hom ha considerat indispensables a fi de donar resposta a la hipòtesi de treball.

Primerament, per començar la recerca, amb una visió més generalista, trobem l'obra de l'historiador anglès Eric Hobsbawm¹⁵, *Age of extremes: The short Twentieth Century*; i l'obra de l'historiador català Josep Fontana¹⁶, *El siglo de la revolución, una historia del mundo desde 1914*. Ambdós historiadors ofereixen una "finestra panoràmica" del s. XX, que permet de copsar una visió global de les diferents problemàtiques; alhora, cada capítol aporta informació específica sobre diferents períodes, els quals permeten fer una primera aproximació al període d'entreguerres francès, la seva situació econòmica i política, així com els punts de conflicte social bàsics.

En segon lloc, les obres d'àmbit generalista de la historiografia francesa són de diversa natura, i tenen per objectiu exposar diferents temàtiques de la França de finals del s. XIX fins la França de *circa* 1940; depenent del cas. A fi d'atènyer una primera aproximació, hom considera imprescindibles les obres dels historiadors francesos, Michel Winock¹⁷, *La France Politique XIXe-XXe siècle*; i l'obra de Pierre Miquel¹⁸, *Histoire de France: des Bourbons à Charles de Gaulle*. Mentre que l'obra de Winock és especialment interessant a fi de constatar el clima polític de la França d'entreguerres,

¹⁵ Hobsbawm, Eric. *Age of extremes. The short twentieth century 1914-1991*, London, Abacus, 1994.

¹⁶ Fontana, Josep. *El siglo de la revolución. Una historia del mundo desde 1914*, Barcelona, Crítica, 2017.

¹⁷ Winock, Michel. *La France Politique*, Paris, Éditions du Seuil, 1999.

¹⁸ Miquel, Pierre. *Histoire de la France : Des bourbons à Charles de Gaulle*, Paris, Marabout, 1976.

així com les diferents formacions polítiques parlamentàries, i també, contràriament, les lligues amb ideologia antiparlamentària, forces paramilitars i grupuscles de diferent pèl; l'obra de Pierre Miquel endreça altres elements interessants del període suara esmentat, com l'economia, la crisi derivada del Crac de *Wall Street* de l'any 1929 a Nord-amèrica, així com les contradiccions que el govern del Front Popular de la segona part de la dècada de 1930 va haver d'enfrontar. En una altra direcció, cal esmentar Mercedes Cabrera et al., *Europa en crisis 1919-1939*¹⁹, en què es planteja una qüestió historiogràfica fonamental a l'hora d'abordar el període d'entreguerres; l'anacronisme que enclou el terme *entreguerres*:

“[...] es una proyección retrospectiva dictada por el conocimiento de unos hechos posteriores que los contemporáneos no podían conocer. Es en gran medida una reconstrucción, una arbitrariedad que deforma la visión que tenían los actores y los testigos”²⁰.

Així i tot, hom pot considerar escaient considerar aquest període un parèntesi a fi d'efectuar l'anàlisi historiogràfica, sempre que tingui en compte que no fou pas viscut així pels contemporanis.

En un altre ordre de coses, cal també referenciar, a més a més, d'altres obres d'àmbit més específic. Particularment rellevants són les obres de Yves Lequin²¹, *Histoire des français XIXe-XXe siècles*, i, *La confrontation sociale en France 1936-1981* de François Sellier²². Ambdues obres elaboren una interessant anàlisi sobre la indústria, el món agrari, els salaris, els col·lectius, les jerarquies socials, els llocs de treball, l'organització sindical i dels patronats, i l'estat com a actor social, per esmentar-ne alguns. En aquest sentit, l'obra: *Histoire de la France, les temps nouveaux de 1852 à nos jours*, George

¹⁹ Cabrera, Mercedes; Juliá, Santos; Martín Aceña, Pablo. *Europa en crisis 1919-1939*, Madrid, Editorial Pablo Iglesias, 1991.

²⁰ Cabrera, Mercedes; Juliá, Santos; Martín Aceña, Pablo. *Europa en crisis 1919-1939*, Madrid, Editorial Pablo Iglesias, 1991, p. 32.

²¹ Lequin, Yves. *Histoire des français XIXe-XXe siècles : La société*, Paris, Armand Colin, 1983.

²² Sellier, François. *La confrontation sociale en France 1936-1981*, Paris, Presses Universitaires de France, 1984.

Duby²³, analitza interdisciplinàriament mitjançant la geografia i la demografia, tots aquells aspectes que considera escaients a fi de fer una anàlisi històricogeogràfica.

En tercer lloc, en l'àmbit de la història econòmica de França en el període d'entreguerres, cal esmentar el treball d'Antoine Prost²⁴, *Petite histoire de la France au XXe siècle*; i el llibre de Roger Price²⁵, *Historia de Francia*. En tots dos llibres els autors desenvolupen la seva anàlisi tot relacionant les diferents crisis econòmiques, la devaluació del franc i la producció industrial, amb les diferents iniciatives i mesures que anaven duent a terme els molts i diversos executius francesos que anaven ostentant el poder del *Conseil* durant la dècada de 1930.

En quart lloc, és inexcusable de comprovar l'abast de l'antisemitisme francès. En aquest marc és cabdal l'obra dels historiadors francesos Béatrice Philippe²⁶ amb el seu llibre *Être juif dans la Société française: Du Moyen Âge à nos jours*; Pierre Miquel amb *El caso Dreyfus*²⁷; i en darrer lloc, l'obra de Danièle i Carol Iancu, *Les juifs du midi: Une histoire millénaire*²⁸. L'obra del Pierre és de primer nivell a l'hora de documentar-se sobre aquest flagrant cas d'antisemitisme, sense el qual és impossible d'entendre la conjuntura social i política dels anys 1930 a França. En el cas de les altres dues obres, es fa una anàlisi considerablement exhaustiva de què ha suposat ésser jueu en territori francès des de l'edat mitjana fins a pràcticament finals del s. XX. Té singular importància per les claus que dona vers el clima polític, la premsa, i les forces i organitzacions antiparlamentàries sobre la població jueva.

En darrer lloc, cal esmentar la bibliografia especialitzada en les organitzacions d'extrema dreta, feixistes, paramilitars, antiparlamentàries, entre d'altres. D'entrada,

²³ Duby, George. *Histoire de la France, les temps nouveaux de 1852 à nos jours*, Paris, Larousse, 1995.

²⁴ Prost, Antoine. *Petite histoire de la France au XXe siècle*, Paris, Armand Colin Éditeur, 1992.

²⁵ Price, Roger. *Historia de Francia*, Madrid, Cambridge University Press, 1998.

²⁶ Philippe, Béatrice. *Être juif dans la société française, du Moyen Âge à nos jours*, Paris, Éditions Complexe, 1997.

²⁷ Miquel, Pierre. *L'Affaire Dreyfus*, Paris, Presses Universitaires de France, 1959.

²⁸ Iancu, Danièle; Iancu, Carol. *Les juifs du midi, une histoire millénaire*, Marseille, Éditions A. Barthélemy, 1995.

sense cap dubte, són rellevants les obres de l'historiador Robert Paxton, *The Five Stages of Fascism*²⁹, *The anatomy of Fascism*³⁰ i *French Peasant Fascism*³¹.

Malgrat que les dues primeres obres no tracten directament el fenomen del feixisme francès, són indispensables a fi d'assenyalar les seves característiques bàsiques. En l'obra *French Peasant Fascism*, Paxton documenta la figura de Henry Dorgères, que desenvolupà un feixisme amb una retòrica i manera de fer pròpies. Per a les altres forces antiparlamentàries, cal destacar l'obra de Martin Kitchen³², *El período de entreguerras en Europa*; el llibre de Philippe Burrin³³, *Fascisme, nazisme, autoritarisme*; *Los regímenes políticos del siglo XX: para una política comparada del mundo contemporáneo*, de Serge Berstein³⁴, i *Política conservadora en Francia*, de Malcolm Anderson³⁵. Totes les obres suara esmentades fan una anàlisi exhaustiva de les diferents formacions i grupuscles, en funció del seu moment de creació, ideari i accions dutes a terme; en cas que n'hi hagi.

Abans d'acabar aquest estat de l'art, cal mencionar la tesi doctoral d'en Joan Pubill³⁶, atès que està dedicada exclusivament a la trajectòria i el pensament de George Valois, un polític de finals del s. XIX i principis del s. XX. La seva idiosincràsia fou evolucionant devers el feixisme amb la creació el 1925 del moviment polític *Le Faisceau*, el qual fou anecdòtic.

²⁹ O. Paxton, Robert. *The five stages of Fascism*, Chicago, The University of Chicago Press, 1998.

³⁰ O. Paxton, Robert. *The anatomy of Fascism*, New York, Alfred a. Knopf, 2004.

³¹ O. Paxton, Robert. *French Peasant Fascism. Henry Dorgères Greenshirts and the Crises of French Agriculture 1929-1939*, Oxford, Oxford University Press, 1997.

³² Kitchen, Martin. *El período de entreguerras en Europa*, Madrid, Alianza Editorial, 1992.

³³ Burrin, Philippe. *Fascisme, nazisme, autoritarisme*, Paris, Éditions du Seuil, 2000.

³⁴ Berstein, Serge. *Los regímenes políticos del siglo XX, para una historia política comparada del mundo contemporáneo*, Barcelona, Editorial Ariel, 1996.

³⁵ Anderson, Malcolm. *Política Conservadora en Francia*, Madrid, Gráficas Nebrija, 1979.

³⁶ Pubill Brugés, Joan. *Mort a la modernitat. La trajectòria inconformista de Georges Valois: de la crisi finisecular al feixisme, 1878-1928*, [Tesi doctoral], Universitat Autònoma de Barcelona, 2020.
<http://hdl.handle.net/10803/670739>

3. Objectius

- Delimitar els grups polítics/paramilitars vinculats a l'extrema dreta/esquerra.
- Analitzar l'abast de l'antisemitisme francès.
- Observar la prevalença del feixisme en àmbits rurals i urbans.
- Copsar amb perspectiva de gènere els moviments polítics, socials i feixistes.
- Confirmar o desmentir si s'aplicà alguna mena de biopolítica envers els jueus o altres minories.

3.1 Hipòtesi de treball

La desafecció de part de l'exèrcit francès amb el seu propi govern, explica, en alguna mesura, la fulminant derrota francesa de l'any 1940.

4. Alguns antecedents; situació de postguerra i els bojos anys 20 a França

França, tot just acabar la Primera Guerra Mundial, havia perdut un milió i mig d'homes, la taxa de natalitat havia disminuït, la taxa de mortalitat havia augmentat considerablement davant l'àrdua dificultat a l'hora de proveir productes mèdics, i també arran de la notable carestia d'aliments. El conflicte també havia afectat la indústria, no només en la reducció de la producció d'alguns materials, ans també perquè *circa* 9300 fàbriques foren destruïdes o inutilitzades pels atacs³⁷. Amb relació a l'agricultura, la producció del blat estava en un 73% respecte de la situació de preguerra; la ramaderia havia deixat de produir un 18% menys³⁸. La guerra també deixà el deute francès en una situació prou complicada:

³⁷ Kitchen, Martin. *El período de entreguerras en Europa*, Madrid, Alianza Editorial, 1992, p. 247.

³⁸ K Ibid., p. 247.

“La situation financière était catastrophique : le déficit du budget était de 18 milliards pour 1918. La France devait payer, au titre de sa dette extérieure, 16 milliards aux États-Unis et 13 à la Grande-Bretagne”³⁹.

Aquest context socioeconòmic és cabdalment rellevant, atès que juntament amb la situació política que hem apuntat a la introducció, condicionaran els suports i les forces polítiques durant la dècada de 1920, però també durant la dècada de 1930. És a dir, l’afer del general Dreyfus, que enfrontarà les forces d’esquerres i parlamentàries de tot pèl, amb les forces antiparlamentàries, antisemites i tot sovint contrarevolucionàries. Hom acostuma a anomenar aquest plantejament de la historiografia francesa, els *dreyfusards* envers els *antidreyfusards*.

D’altra banda, durant aquest període és políticament rellevant l’aparició del Partit Comunista francès l’any 1920 arran de l’escissió de la *Section française de l’Internationale Ouvrière* (SFIO):

“La division du socialisme et du syndicalisme, en décembre 1920, devait affaiblir, dans un premier temps, le mouvement ouvrier français. La scission de Tours séparait les *majoritaires*, favorables à la révolution bolchevik, et les *minoritaires* plus pondérés qui conservaient, derrière Léon Blum, l’appareil du vieux parti S.F.I.O.”⁴⁰.

Aquesta decisió que es prengué al Congrés de Tours debilità el moviment obrer, atès que es dividí el moviment socialista i el sindicalista.

Durant aquest període, és el moment en què apareixen noves forces reaccionàries com els *Croix-de-Feu*, i *le Faisceau*. Mentre que el primer fou dirigit pel Coronel la Rocque, i era format majoritàriament per excombatents, el segon fou dirigit per George Valois, i era clarament feixista atès que admirava l’ideari de Mussolini. En aquest sentit, cal

³⁹ Miquel, Pierre. *Histoire de la France. Des borbons à Charles de Gaulle*, Paris, Marabout, 1976, p. 184.

⁴⁰ Touchard, Jean. *La Gauche en France depuis 1900*, Paris, Inédit Histoire, 1977, p. 186.

destacar que *le Faisceau*, rivalitzà fortament amb *Action française*⁴¹. Aquesta última l'acusava de rebre finançament de Mussolini; la tensió arribà fins al punt que, l'any 1926 *le Faisceau* envià un grup de militants a realitzar un atac a la seva seu:

“Violente bagarre et coups de feu dans les bureaux de l'Action française. [...] Après un vif pugilat, plusieurs coups de revolver ayant été tirés de part et d'autre, un des envahisseurs reçoit une balle dans la poitrine”⁴².

En l'àmbit parlamentari, els executius de la dècada de 1920 a destacar són el que hom anomena *le Bloc National*: “una coalición de monárquicos, republicanos, republicanos de derechas y los radicales que representaban los temores de la amenazada pequeña burguesía”⁴³, el qual arribaria al poder amb les eleccions de 1919; i *le Cartel de Gauches*, una aliança de radicals i de socialistes, que ocuparia el lloc de *le Bloc National* a les eleccions de 1924: “Esto no fue el resultado de un enorme cambio de opinión pública, sino la consecuencia de que el *Bloc National* se estaba empezando a desmoronar”⁴⁴.

La rellevància d'esmentar aquests referents polítics i socials, rau en el fet, que les tendències i dinàmiques dels anys 1920 i acabaran reproduint-se, *mutatis mutandis*, a la dècada de 1930. És a dir, en general parlem d'un govern d'esquerres que genera certes inquietuds davant sectors concrets, i, en conseqüència, indueix aquells sectors més reaccionaris a organitzar-se extraparlamentàriament en forma de lligues d'extrema dreta o feixistes, grupuscles o associacions, que llevat d'alguns casos concrets que veurem, difícilment acabaran emprant l'acció directa per assolir els seus objectius. De fet, es pot apuntar que molts d'aquests grups perden ràpidament força, o directament esdevenen irrellevants, un cop arriba un nou govern; en aquest cas de

⁴¹ Moviment reaccionari, antiparlamentari, antisemita i promonàrquic fundat arran del cas Dreyfus el 1899; el Vaticà condemnà les seves tesis el 1926, des d'aleshores el seu suport anà en caiguda.

⁴²Éditorial. *Violente bagarre et coups de feu dans les bureaux de l'Action française*, Le Petit Parisien, 15 de novembre de 1926. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k606665p/f1.item.zoom>

⁴³ Kitchen, Martin. *El período de entreguerras en Europa*, Madrid, Alianza Editorial, 1992, p. 249.

⁴⁴ Ibid., p. 253.

dretes o de centre, que al parer d'aquests grups no suposa un perill tan ingent com un govern d'esquerres.

5. La dècada de 1930; una nova onada antiparlamentària

El 1929 s'esdevingué la famosa crisi del Crac del 29, que començà als Estats Units a *Wall Street*. Tanmateix, de seguida acabaria afectant els diferents estats europeus, de diferent manera segons la casuística. El cas francès fou ben particular, atès que la crisi batzegà França més tard que d'altres països europeus; però fou de més llarga duració: "fue una década de permanente crisis [...]; precisamente por ello puede decirse que Francia fue el país más afectado de entre las potencias económicas"⁴⁵. La crisi sacsejà sectors de producció com: "de 1930 à 1935 la production d'acier se réduit de 40 p. 100 ; la production d'aluminium de 50 p. 100"⁴⁶. A més a més, Antoine Prost⁴⁷ apunta a diferents claus durant aquesta crisi. D'entrada, l'atur continuà limitat a menys de 900.000 persones, l'estructura industrial es caracteritzà per la seva dispersió amb mitjana i petita empresa de capital familiar; els francesos redueixen les seves inversions, però no el seu nivell de vida; la crisi prengué especial força sobre els agricultors, els preus varen baixar arran de la crisi mundial: "[...] was an ever-deepening decline of farm prices that lasted so long a plunged so low that even the most diligent efforts could barely keep a family alive"⁴⁸. Aquesta problemàtica, la podem visualitzar amb les fluctuacions en el preu del blat⁴⁹.

Anys	Francs per quintal
1926	198
1927	166
1928	161
1929	150
1930	147

⁴⁵ Price, Roger. *Historia de Francia*, Madrid, Cambridge University Press, 1998, p. 208.

⁴⁶ Duby, George. *Histoire de la France, les temps nouveaux de 1852 à nos jours*, Paris, Larousse, 1995, p. 262.

⁴⁷ Prost, Antoine. *Petite histoire de la France au XXe siècle*, Paris, Armand Colin Éditeur, 1992, p. 33.

⁴⁸ O. Paxton, Robert. *French Peasant Fascism. Henry Dorgères Greenshirts and the Crises of French Agriculture 1929-1939*, Oxford, Oxford University Press, 1997, p. 11.

⁴⁹ Quadre d'elaboració pròpia; dades extreïdes de O. Paxton, Robert. *French Peasant Fascism [...]*, p. 14

Al quadre hi podem observar, com els preus van baixant any rere any des del 1926. D'aleshores ençà, els executius semblen més preocupats per la salut del franc francès, que no pas per l'economia dels seus ciutadans, o la seva qualitat de vida. Tots aquests factors de la crisi econòmica, juntament amb les tensions polítiques entre dreta i esquerra, també entre *dreyfusards* i *antridreyfusards*; els escàndols financers, la inestabilitat dels executius i l'afebliment de l'estat davant les dictadures creixents dels països veïns, faran que qualsevol reforma constitucional a fi de millorar la qualitat política, democràtica i econòmica del país esdevingui clarament inabastable.

En l'àmbit polític, la dècada de 1930 fou convulsa i complexa. El primer fet important que cal analitzar és la tria⁵⁰ del nou president de la República el 13 de maig de 1931: "L'Assemblée nationale élit aujourd'hui le successeur de M. Gaston Doumergue [...] ; La lutte est nettement circonscrite entre MM. Paul Doumer et Aristide Briand"⁵¹. Paul Doumer havia estat escollit nou president de la República; així s'expressava la premsa parisenca l'endemà: "M. Paul Doumer Président de la République ; Il a été élu au second tour de scrutin par 504 voix contre 334 à M. Marraud; dès premier tour, il avait obtenu 442 voix contre 402 à M. Briand"⁵². Així doncs, semblava que s'obria una nova dècada, un nou període d'esperança; en paraules del mateix Paul Doumer: "Je m'efforcerais, en dehors et au-dessus des partis, de maintenir la paix intérieure et extérieure souhaitée par tous les Français"⁵³. Com veurem, però, la situació es presentà ben altrament; acabà resultant complexa i tot un repte per a les forces parlamentàries. A més a més, la seva trajectòria com a president de la República no arribà a l'any, atès que el 7 de maig de 1932 fou cosit a bales per un ciutadà rus en una inauguració: "M. Paul Doumer est victime d'un attentat ; [...] un Russe – qui semble

⁵⁰ El president de la República, durant la *IIIe République*, era escollit pels membres del Senat i de la Cambra de Diputats, reunits en sessió parlamentària a l'Assemblea Nacional.

⁵¹ Editorial. *La lutte est nettement circonscrite entre MM. Paul Doumer et Aristide Briand*, Le Petit Parisien, 15 de novembre de 1926. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k626999n/f1.item.zoom>

⁵² Morice, Charles. *M. Paul Doumer Président de la République*, Le Petit Parisien, 14 de maig de 1931 <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627000m/f1.item.zoom>

⁵³ Ibid.

mentalement déséquilibré- a tirés sur lui quatre coups de revolver ; deux balles ont atteint M. Doumer: l'une à la tempe droite, l'autre à l'aisselle droite, sectionnant l'artère axillaire"⁵⁴. El president Doumer moriria el dia següent: "Le corps du Président transporté à l'Élysée à la fin de l'autre nuit- la mort étant survenue à 4h"⁵⁵. Posteriorment, Albert Lebrun ocuparia la seva posició fins al 1939.

L'any 1932 abans de les eleccions legislatives, a l'executiu hi havia en André Tardieu; el seu govern no apujà impostos, de forma que els ingressos de l'estat varen disminuir, i, en conseqüència, la situació dels aturats es complicà⁵⁶. Després de les eleccions, l'executiu d'Herriot, intentà d'equilibrar els pressupostos mitjançant una pujada d'impostos, a efecte de no devaluar el franc; les dretes varen escandalitzar-se⁵⁷. A posteriori, davant la incapacitat perquè la cambra aprovés el seu pressupost, Herriot continuà ostentant el poder, fins que al voltant del 12 de desembre proposà de pagar el deute als Estats Units: "Le conseil de cabinet s'est prononcé à l'unanimité pour le paiement sous réserves. [...] Le gouvernement communiquera aujourd'hui sa décision au parlement"⁵⁸. El Parlament rebutjà completament la seva proposta. És per això, que després d'aquesta decisió no li quedà cap altre remei que dimitir: "Première journée de crise; M. Albert Lebrun, qui avait reçu la démission du cabinet Herriot à 6h 30 du matin, a commencé ses consultations dès 9 heures. Il les a poursuivies toute la journée et les continuera ce matin"⁵⁹.

És a partir d'aquest mateix moment, amb la dimissió d'Herriot, que hom pot començar a copsar una gran inestabilitat i debilitat en els executius. És rellevant adduir que s'hi

⁵⁴ Bourdet, Maurice. *M. Paul Doumer est victime d'un attentat*, Le Petit Parisien, 7 de maig de 1932. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627356j/f1.item>

⁵⁵ Éditorial. M. *Les obsèques nationales de M. Doumer auront lieu jeudi*, Le Petit Parisien, 8 de maig de 1932. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627357x/f1.item>

⁵⁶ Kitchen, Martin. *El período de entreguerras en Europa*, Madrid, Alianza Editorial, 1992, p. 258.

⁵⁷ Kitchen, Martin. *El período de entreguerras en Europa*, Madrid, Alianza Editorial, 1992, p. 258.

⁵⁸ Morice, Charles. *Le conseil de cabinet s'est prononcé à l'unanimité pour le paiement sous réserves*, Le Petit Parisien, 12 de desembre de 1932. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627575g/f1.item>

⁵⁹ Morice, Charles. *Première journée de crise*, Le Petit Parisien, 15 de desembre de 1932. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627578m/f1.image>

palesa executius de geometria variable. Ergo, tot sovint calen coalicions entre partits a fi d'accedir al poder de l'executiu; en aquest sentit, la situació de crisi, i la incapacitat d'escometre la tasca de mostrar una posició com a govern i com a estat envers les dictadures creixents dels països veïns, farà que els executius durin setmanes o mesos, en el millor dels casos. D'aquesta manera, hom pot establir la següent línia de temps: Després de la dimissió d'Herriot, Paul Boncour formà un govern que durà quaranta dies; Daladier el substituirà en el càrrec, i hi estigué nou mesos; a continuació el govern de Sarraut dimití tres setmanes després d'accedir al càrrec; Camille Chautemps aconseguí mantenir-se en el poder fins a principis de 1934, quan Daladier formaria el seu segon govern: "Esta serie aparentemente interminable de gobiernos ineficaces e impopulares, incapaces de hacer frente a unos problemas cada vez más graves, favoreció a la extrema derecha y a los comunistas"⁶⁰.

El desembre de 1933 es destapà un cas d'estafa econòmica i de corrupció política escandalós, i que sobre manera acabarà conduint les forces antiparlamentàries envers els fets de febrer de 1934. Aquest és el famós cas Stavisky, l'estafa del qual consistia a tenir un ampli grup de contactes dins l'alta política del país:

"C'est une affaire sans précédent qu'ont révélée, hier [...]. Subissant son premier interrogatoire, Tissier a déclaré que le montant des bons mis par lui en circulation sur les injonctions de complices habitant Paris, et contre lesquelles il a porté des accusations formelles, atteignait 200 millions"⁶¹.

En el moment que es produí l'escàndol, Stavisky⁶² intentà fugir, tanmateix, amb la policia seguint-lo de ben a prop, arribà a Chamonix el 8 de gener de 1934, a l'est de França a la frontera amb Itàlia, on se suïcidà en estranyes circumstàncies: "Stavisky,

⁶⁰ Kitchen, Martin. *El período de entreguerras en Europa*, Madrid, Alianza Editorial, 1992, p. 259.

⁶¹Éditorial. *L'affaire des faux bons de Bayonne prend une ampleur considérable*, Le Petit Parisien, 31 de desembre de 1933. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627959j/f1.item.zoom>

⁶² Fou un banquer jueu, director del Banc Municipal de Crèdit de Baiona.

rejoint par la Police, tente de se suicider à Chamonix. L'escroc s'est tiré dans la bouche une balle de revolver qui lui a traversé le cerveau [...]"⁶³.

Això, però, no fou tot. El 10 de gener de 1934 es publicà a la premsa que el govern de Camille Chautemps estava involucrat en l'escàndol financer: "Le juge d'instruction de Bayonne: demande la levée de l'immunité parlementaire de M. Bonnaure, député de Paris"⁶⁴.

En aquest moment les forces antiparlamentàries i antisemites, treuen profit de la situació. Per il·lustrar-ho amb un exemple, Charles Maurras, amb el seu diari *Action Française*⁶⁵, posava particular èmfasi en el fet que Stavisky era jueu, en què els parlamentaris eren uns lladres, i que el suïcidi del banquer era una farsa⁶⁶, amb la finalitat que Stavisky no pogués assenyalar implicats dins les files del Parlament.

Alguns ministres de l'executiu francès començaren a dimitir a partir del 10 de gener. Davant el fet vergonyós que molts d'ells podien estar implicats en l'escàndol, Camille Chautemps no tingué cap altre remei que presentar la dimissió en bloc de tot l'executiu el 27 de gener:

" M. Camille Chautemps a remis hier après-midi la démission du cabinet au chef de l'État. [...]. Après une délibération relativement courte, M. Camille Chautemps et ses collaborateurs ont décidé de remettre au Président de la République la démission collective du gouvernement"⁶⁷.

⁶³ Du Bochet, Paul. *M. Stavisky, rejoint par la Police, tente de se suicider à Chamonix*, Le Petit Parisien, 9 de gener de 1934. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627968h/f1.image>

⁶⁴ Prax, Maurice. *Le juge d'instruction de bayonne: demande la levée de l'immunité parlementaire de M. Bonnaure, député de Paris*, Le Petit Parisien, 11 de gener de 1934. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627970t/f1.item>

⁶⁵ A més a més d'una associació era una publicació de tendència antisemita i antiparlamentària.

⁶⁶ Pujo, Maurice. *De Dalimier-Chautemps au "suicide" de Stavisky*, Action Française, 9 de gener de 1934. <https://www.retronews.fr/journal/l-action-francaise/9-janvier-1934/4/507525/1>

⁶⁷ Éditorial. *M. Camille Chautemps a remis hier après-midi la démission du cabinet au chef de l'État*, Le Petit Parisien, 28 de gener de 1934. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627987t/f1.item.zoom>

5.1 Els fets del 6 de febrer de 1934

Després de l'escàndol financer, l'agitació de l'extrema dreta dugué directament als fets del febrer de 1934 a París. Aquests grups convocaren una manifestació que tindria lloc el 6 de febrer davant la Cambra de Diputats: "Unas 100.000 personas de la *Croix-de-feu*, la *Action française*, las *Jeunesses Patriotes*, organizaciones de veteranos y otros grupos fascistas se congregaron la tarde del 6 de febrero"⁶⁸. Les columnes, que partiren de diferents llocs de la ciutat, provingueren principalment de dues direccions; de la plaça de la Concorde, i de Châtelet: "La concentration des manifestants se fit surtout à la place de la Concorde et avenue des Champs-Élysées où d'après l'évaluation du Préfet de Police, ils se trouvèrent au nombre de 50.000"⁶⁹. El diari *le Petit Journal*, publicava el següent rotatiu l'endemà: "Une soirée d'émeute à Paris. [...] Des colonnes de manifestants parties de divers points de la ville ont marché sur la Chambre. [...] On comptait à une heure du matin douze morts et plusieurs centaines de blessés"⁷⁰. D'altra banda, en la línia que ja hem esmentat des de l'inici de la recerca, el diari d'*Action française*⁷¹, encara treia profit de la situació; titulava en portada l'endemà dels fets: "Après les voleurs, les assassins. Paris couvert de sang. [...] Pour étouffer la révolte des honnêtes gens la garde mobile tire sur la foule"⁷².

Aquests fets, que alguns autors han qualificat d'intent de cop d'estat o d'instigació de cop d'estat, no va ser planificat, en el sentit, que aquests grups no s'havien organitzat prèviament a fi d'assolir un objectiu polític, sinó que simplement eren reaccionaris que mai anaven més enllà de la protesta, en aquest cas violenta; enfrontant-se a la policia,

⁶⁸ Kitchen, Martin. *El período de entreguerras en Europa*, Madrid, Alianza Editorial, 1992, p. 260.

⁶⁹Prax, Maurice. *Manifestations puis émeutes dans la rue, tumulte à la Chambre*, Le Petit Parisien, 7 de febrer de 1934. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6279975#>

⁷⁰Éditorial. *Una soirée d'émeute à Paris*, Le Petit Journal, 7 de febrer de 1934. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k633515j>

⁷¹ Molts dels seus simpatitzants els retreien que la organització no era res més que el diari, és a dir, els retreien que mai no haguessin plantejat l'acció directa com a eina per a canviar l'*statu quo*.

⁷² Daudet, Léon. *Après les voleurs, les assassins*, l'Action Française, 7 de febrer de 1934. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k765508t/f1.image>

i amb morts: “Era una chusma sin ningún propósito ni programa en común, [...], cada uno de los grupos implicados tenía su propio programa y sus propios rencores que deseaban aliviar”⁷³. Tanmateix, sí que aconseguiren una cosa; en els següents dies dimití el segon govern de Daladier davant l’amença de nous disturbis: “Le cabinet Daladier abandonne le Pouvoir et M. Lebrun fait appel à M. Doumerge qui accepte”⁷⁴. Per tant, es faria càrrec del govern Doumerge, que formà allò que hom anomenà el govern d’Union Nationale, és a dir, un govern de contenció davant el fet que, alguns polítics tingueren la impressió que les revoltes del 6 de febrer havien estat un intent de cop d’estat, o podria haver-hi el perill que se n’esdevingués un.

5.2 El Front Popular

Un dels desenllaços més interessants dels fets de febrer de 1934 és la creació, abans l’estiu de 1934, del Front Popular francès. Aquesta unió de partits prengué forma abans de l’estiu de 1934; incloïa el Partit Comunista Francès, l’S.F.I.O., i el partit radical. D’alguna manera, es pot afirmar que aquesta unió vingué motivada per la sensació que hom podia tenir en aquelles circumstàncies internes, les lligues feixistes dins de França; i externes, els diversos feixismes dels països veïns.

Amb aquesta unió es van presentar a les eleccions legislatives de 1936, i les varen guanyar: “Une très forte poussée d’extrême gauche caractérise le scrutin de ballottage; le groupe socialiste sera le plus important avec 144 députés⁷⁵”. Serà el primer cop a la història de França en què tres dones – Suzane Lacore, Irène Joliot-Curie i Cécile Brunschvicg- ocuparan el càrrec d’una secretaria d’estat.

⁷³ Kitchen, Martin. *El período de entreguerras en Europa*, Madrid, Alianza Editorial, 1992, p. 261.

⁷⁴Morice, Charles. *Le cabinet Daladier abandonne le Pouvoir et M. Lebrun fait appel à M. Doumerge qui accepte*, le Petit Parisien, 8 de febrer de 1934. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627998j/f1.image>

⁷⁵Éditorial. Une très forte poussée d’extrême gauche caractérise le scrutin de ballottage, le Petit Parisien, 4 de maig de 1934. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6638211/f1.item.zoom#>

Els resultats quedaren de la següent manera:

D'UNE CHAMBRE A L'AUTRE (75)

ETIQUETTES POLITIQUES	LA CHAMBRE DE 1932					LA CHAMBRE DE 1936 (1)							GAINS ET PERTES	
	En avance	En retra	Droites	Droite gauche	TOTAL	TOTAL	PREMIER TOUR		SECOND TOUR		ENSEM- BLE		EN PLUS	EN MOINS
							sec.	houy.	sec.	houy.	sec.	houy.		
Communistes	9	1			10	72	4	5	4	59	8	64	62	
Populistes et comm. indép...	11				11	11	0	0	9	2	9	2	0	
Socialistes S. F. I. O.	92	2	2		96	144	21	2	46	75	67	77	48	
Union social. et soc. indép.	68	3			71	36	6	2	24	4	30	6	35	
Radicaux socialistes	155	7			162	109	21	2	66	20	87	22	53	
Rad. ind. et rép. de gauche.	140	9		1	150	168	44	9	28	27	72	36	42	
Démocrates populaires	21	2			23	22	12	1	3	6	15	7	1	
U. R. D.	76	2	3		81	91	36	13	11	31	47	44	10	
Indép. de droite et conserv.	10	1			11	19	5	2	0	12	5	14	8	
TOTAUX	582	27	5	1	615	612	149	36	191	236	340	272	128	131

(1) La Chambre de 1936 compte 3 députés de plus que celle de 1932. * Il manque six résultats.

El socialista d'origen jueu, Léon Blum, formaria el govern, sense que el partit comunista hi entrés a formar-ne part. Blum, havia estat, mesos enrere, víctima d'una pallissa per part de membres d'Aliança: "M. Léon Blum assailli en voiture frappé et blessé ; des ligueurs d'Action française, massés boulevard Saint-Germain, au passage [...] reconnurent le leader socialiste et entourèrent la voiture ; [...] des agents durent intervenir avec énergie pour dégager les occupants de l'auto"⁷⁶. És evident, doncs, que aquesta força reaccionària dels grups d'extrema dreta podria anar a més, si hom té en compte que Léon Blum era d'esquerres i jueu, i que, posteriorment als fets esdevingué president de l'executiu del Front Popular.

Hom pot afirmar, que en general, el Front mostrà la seva incapacitat de resoldre una situació, sobretot econòmica, cada cop més intricada. Tanmateix, podem apuntar algunes mesures transcendentals. Arran de l'arribada del govern del Front, varen esdevenir-se gran quantitat de vagues en el sector industrial, en les quals es calcula que hi participaren 2 milions d'homes⁷⁷: "Vers un contrat collectif dans la métallurgie;

⁷⁶ Éditorial. *Léon Blum assailli en voiture frappé et blessé*, le Petit Parisien, 14 de febrer de 1936. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k663741d/f1.image>

⁷⁷ Price, Roger. *Historia de Francia*, Madrid, Cambridge University Press, 1998, 217.

il se confirme que la reprise du travail se fera normalement demain matin”⁷⁸. En les seves reivindicacions demanaven millores per dignificar la feina, redreçar la qualitat de vida, i augmentar la seguretat laboral. A conseqüència d’aquestes i altres vagues, s’aconseguien algunes mesures com la pujada de salaris entre un 7 i 15%, el dret a dues setmanes de vacances pagades a l’any, i una setmana de quaranta hores laborals⁷⁹. A l’efecte de fer arribar les mesures a l’àmbit rural i d’estabilitzar el preu del blat, es creà l’*Office national interprofessionnel du blé*. Arribats a aquest punt, hom podria afirmar que la situació esdevingué feixuga per dos motius. En primer lloc, perquè els sectors obrers i d’esquerres encara demanaven mesures més contundents; i, en segon lloc, perquè els partits de dreta i sectors contraposats a l’esquerra, a qui totes les mesures preses els resultaven inadmissibles, avivaren: “unas fugas masivas de capital”⁸⁰. Endemés, l’executiu prengué la mesura de dissoldre les lligues d’extrema dreta i feixistes el juny de 1936: “Quatre ligues sont dissoutes par le conseil des ministres; Les décrets pris visent les *Croix-de-Feu*, le *Parti National Populaire*, la *Solidarité française* et les *Francistes*”⁸¹. *Action française* ja havia estat prohibida mesos abans per l’executiu anterior, de resultes de l’agressió a Léon Blum.

Durant els següents mesos la situació econòmica s’embolica fins al punt, que cal devaluar el franc arran de les fugues massives de capital. El Front anuncià un parèntesi en la implementació de mesures el gener de 1937, amb la intenció de recuperar la confiança dels inversors⁸². Les tensions augmentaren dins els grups de la coalició tantost es plantejaren de desenvolupar polítiques de rearmament a tall de resposta a l’ocupació alemanya de la riba esquerra del Rin, dirigida per Hitler:

⁷⁸Éditorial. *Vers un contrat collectif dans la métallurgie*, le Petit Parisien, 1 de juny de 1936. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k663849r/f1.image>

⁷⁹ Price, Roger. *Historia de Francia*, Madrid, Cambridge University Press, 1998, p. 218.

⁸⁰ Ibid., p. 218.

⁸¹Éditorial. *Quatre ligues sont dissoutes par le conseil des ministres*, le Petit Parisien, 19 de juny de 1936. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6638669/f1.image#>

⁸² Price, Roger. *Historia de Francia*, Madrid, Cambridge University Press, 1998, p. 219.

“Il fait réoccuper la rive gauche du Rhin ; 19 bataillons d'infanterie et 13 groupes d'artillerie prennent garnison, en violation du pacte rhénan et du traité de Versailles, dans la zone démilitarisée”⁸³.

Amb motiu de l'estat de l'economia, Léon Blum requerí poders extraordinaris al Senat a l'efecte de poder gestionar la delicada situació econòmica; el Senat s'hi oposà, a Blum no li quedà cap altra sortida que resignar el càrrec el 20 de juny de 1937:

“Le ministère a démissionné ; M. Léon Blum a pris la détermination de se retirer dans l'impossibilité où il s'est trouvé d'obtenir les pleins pouvoirs qu'il jugeait nécessaires pour redresser la situation financière et économique du pays”⁸⁴.

A posteriori, Blum tornà a formar un altre govern, després que Chautemps, el seu successor, dimitís. El govern que proposà Blum, que anomenà “d'Unió Nacional”, propugnava d'incorporar des dels comunistes fins als nacionalistes; la dreta refusà d'entrar-hi, i el govern, que pretenia preparar el país davant l'escalada de tensió a Europa i els preocupants moviments d'Alemanya⁸⁵, durà un mes al poder⁸⁶. Més endavant, el president de la República encarregarà a Daladier de formar un nou govern l'abril de 1938. En la pràctica, aquest govern era recolzat parlamentàriament pels grups de dreta. D'aquesta manera, idò, es donà per ensorrat el Front Nacional: “Et puisque le président Daladier s'offre pour ce grand labeur, à ses risques et périls, il fait l'aider et inviter à l'aider tous ceux qui n'ont d'autre pensé que la France. Une pause politique ! Oui, une pause – et prolongée”⁸⁷.

⁸³Loutre, Camille. *Il fait réoccuper la rive gauche du Rhin*, le Petit Parisien, 8 de març de 1936. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6637647#>

⁸⁴Morice, Charles. Le ministère a démissionné, le Petit Parisien, 21 de juny de 1937. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k664231s/f1.image#>

⁸⁵ Alemanya annexionà Àustria el 12 de març de 1938. *Anschluss*.

⁸⁶ Prost, Antoine. *Petite histoire de la France au XXe siècle*, Paris, Armand Colin Éditeur, 1992, p. 41.

⁸⁷ Milhaud, Albert. *L'éboulement*, l'Ère nouvelle, 1 de novembre de 1938. <https://www.retronews.fr/journal/l-ere-nouvelle/01-novembre-1938/383/2694577/1>

6. *La Cagoule*, un exemple de cas

L'estudi d'aquest grup cal que ocupi un lloc prominent, perquè és l'únic grup feixista i paramilitar que ha estat més a prop de l'acció directa; si deixem de banda els fets de febrer de 1934 —en cas que hom considerés una manifestació amb disturbis i violència una acció directa capaç de subvertir l'*statu quo* establert—.

Durant l'any 1937 es pogueren copsar perillosos advertiments: “Tenemos informaciones fidedignas, procedentes de diversas fuentes, de las cuales se deduce la creación en París, y en distintas provincias, de unas organizaciones que se autodenominan grupos de defensa”⁸⁸. La policia, necessàriament, arribà a tenir diverses proves de l'existència d'aquest grup, que es feia anomenar la conspiració de la Cagoule. Algunes de les proves foren d'assassinats o atemptats, els quals són exemple de la seva acció directa: “Des témoins ont vu les quatre tueurs agents du fascisme italien qui assassinèrent les frères Rosselli”⁸⁹. Aquest grup que compartia el *modus operandi* del feixisme italià i del *Ku Klux Klan* nord-americà, hom sovint el considera també una escissió d'*Action française*, és a dir, d'aquells qui consideraven que calia consumir l'acció directa.

Per il·lustrar amb d'altres exemples, també foren els responsables tota mena d'atemptats com, l'assassinat de Dimitry Navachine (un emigrant rus) (1937), el degollament al metro de París de Laetitia Toureaux (1937) i un atac bomba a l'edifici de la Patronal francesa a París (1937)⁹⁰.

El mes de novembre de 1937 s'esdevenien les primeres detencions, fins que el 24 de novembre de 1937 el ministre de l'interior anunciava a la premsa que s'havia aturat un complot: “C'est un complot contre les institutions républicaines dit le ministre de l'Intérieur; c'est la perquisition effectuée dans les bureaux de l'ingénieur Eugène

⁸⁸ Anderson, Malcolm. *Política Conservadora en Francia*, Madrid, Gráficas Nebrija, 1979, p. 392.

⁸⁹Éditorial. *Des témoins ont vu les quatre tueurs agents du fascisme italien qui assassinèrent les frères Rossell*, l'Humanité, 13 de juny de 1937. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4071082/f1.image#>

⁹⁰ Anderson, Malcolm. *Política Conservadora en Francia*, Madrid, Gráficas Nebrija, 1979, p. 392.

Deloncle, qui a révélé à la Police les plans des factieux”⁹¹. Eugène Deloncle és considerat un dels fundadors del grup; admirava el general Franco pel cop d'estat, i volia dur a terme quelcom de similar a França, per tant, fou un feixista i antisemita que treballà contra la República. Es continuaren practicant detencions, en els escorcolls de les quals, s'hi trobaren qui-sap-les armes i municions; en una d'aquestes intervencions s'hi trobà àdhuc una presó subterrània:

“Sept conspirateurs sont déjà arrêtés ; a des ramifications sur tout le territoire, disposant d'importants capitaux d'origine inconnue, elle avait construit des locaux souterrains en ciment armé et emmagasiné des armes, des munitions et du matériel de combat”⁹².

Fora de l'àmbit temporal d'aquesta recerca, s'ha constatat que durant el col·laboracionisme francès amb l'Alemanya nazi, aquest grup es reactivà, i fou implacable amb els seus atacs bomba envers els jueus.

6.1 Els comitès défense paysanne

Aquests comitès foren fundats a mitjans de la dècada de 1930 per Henry Dorgères. El seu plantejament ideològic es basava en l'estat autoritari, l'antiparlamentarisme i l'antisemitisme. Ell mateix s'expressava de la següent manera: “Je crois au développement d'un mouvement de genre fasciste [...] Si vous saviez, paysans français, ce que Mussolini a fait pour les paysans italiens, vous demanderiez tous un Mussolini pour la France”⁹³. El seu principal mitjà a l'hora de transmetre la seva propaganda, era el discurs públic: “The market-day rally was Dorgères most important propaganda

⁹¹Arque, George. *C'est un complot contre les institutions républicaines dit le ministre de l'Intérieur*, le Petit Parisien, 24 de novembre de 1937. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k664386q/f1.item#>

⁹²Arque, George. *Sept conspirateurs sont déjà arrêtés*, le Petit Parisien, 18 de novembre de 1937. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k664380f/f5.item.zoom#>

⁹³ O. Paxton, Robert. *French Peasant Fascism. Henry Dorgères Greenshirts and the Crises of French Agriculture 1929-1939*, Oxford, Oxford University Press, 1997, p. 69.

medium⁹⁴”. Fou especialment bel·ligerant durant el govern de Léon Blum: “Dorgères was in step with this rhythm. During the parliamentary elections of April-May 1936, his priority began to shift from agricultural prices to the communist menace”⁹⁵.

Per cloure, hom pot afirmar que malgrat que aquest grup tingué suport al nord i a l'oest de França, mai arribà a consumir cap acció directa o a tenir influència de cap mena; a afectes pràctics hom pot afirmar que no tingué un gran suport.

7. Exèrcit

L'exèrcit francès durant el període d'entreguerres és un assumpte força intricat. Primerament, perquè hom ha de distingir entre els militars de carrera, i la població civil que era convocada en temps de guerra a fi d'augmentar els efectius.

Durant la dècada de 1930 diverses mesures van ser adoptades pels diferents governs, amb l'objectiu de gestionar l'exèrcit nacional. La primera a destacar és que el 16 de març de 1935, el Parlament francès aprovava un increment en l'extensió del servei militar:

“La Chambre approuve l'augmentation de la durée du service militaire ; il s'agit non pas d'augmenter les effectifs, mais de compenser la diminution du contingent par une prolongation provisoire du service militaire”⁹⁶.

En segon lloc, l'abril de 1939 s'aprovà un nou pla per a la Defensa Nacional durant el govern de Paul Reynaud: “Pour la Défense Nationale; Paul Reynaud assume

⁹⁴ O. Paxton, Robert. *French Peasant Fascism. Henry Dorgères Greenshirts and the Crises of French Agriculture 1929-1939*, Oxford, Oxford University Press, 1997, p. 70.

⁹⁵ Ibid., p. 84.

⁹⁶Éditorial. *La Chambre approuve l'augmentation de la durée du service militaire*, le Petit Parisien, 16 de març de 1935. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6634060#>

l'application du nouveau plan gouvernemental⁹⁷". Aquest pla jurcaria de preparar el país el més diligentment possible davant un eventual cas de guerra.

En tercer lloc, és fonamental destacar l'anunci per a la crida de reservistes durant l'agost de 1939: "La tension Générale ne s'est en rien atténuée; le gouvernement a décidé de compléter les mesures militaires; plusieurs échelons de réservistes sont convoqués par voie d'affiches⁹⁸".

En qualsevol cas, és important d'esmentar abans d'acabar aquest capítol, que tal com diu l'historiador Martin Thomas, França no preparà l'exèrcit durant la dècada de 1930. Les úniques accions que es dugueren a terme en aquest sentit, semblaren preses a correuita en el darrer minut: "Until Daladier's War Ministry grasped the nettle, the French general staff spared little time for imperial defence planning. When war began in September 1939, this change of approach was still in its infancy"⁹⁹.

8. Resultats i conclusions

En el transcurs de la recerca, hom ha pogut copsar com fou de cabdal l'afer Dreyfus dins la política francesa. Manifestament, aquest cas flagrant d'antisemitisme, fou el punt fundacional de la política francesa de les dècades de 1920 i 1930. Així doncs, s'ha constatat aquesta mena d'equilibri que s'establí fins al govern del Front Popular, entre forces parlamentàries i forces antiparlamentàries, contrarevolucionàries, paramilitars o directament feixistes; que com s'ha pogut notar en esdeveniments de protoacció directa com els fets del 6 de febrer de 1934; malgrat fer forrolla en avinentesa de la violència i els morts, els seus suports foren anecdòtics. Això fou així, eminentment, en

⁹⁷Prax, Maurice. *Pour la Défense Nationale; Paul Reynaud assume l'application du nouveau plan gouvernemental*, le Petit Parisien, 23 de abril de 1939. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6836487/f1.image#>

⁹⁸Bourguès, Lucien. *La tension Générale ne s'est en rien atténuée*, le Petit Parisien, 24 d'agost de 1939. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k683770j/f1.image#>

⁹⁹Thomas, Martin. *At the Heart of Things? French Imperial Defence Planning in the Late 1930s*, Duke University Press, 1998. <https://www.jstor.org/stable/286632>

aquelles saons en què subsegüentment d'un govern d'esquerres n'arribava un de dretes; la qual cosa feia que els arguments que presentaven aquests grups esdevinguessin absurds, atès que es basaven en un fort component anticomunista i antisemita. Cal no deixar de banda també, que a moltes d'aquestes organitzacions feixistes els meravellava Mussolini i no pas Hitler; puix que guardaven el record de la Primera Guerra Mundial, i consideraven Alemanya un perill en potència. A més a més, aquestes associacions es movien en l'àmbit extraparlamentari, i eren partidàries de fer caure la República mitjançant l'acció directa, malgrat que com hem vist, això no entrava, de bo de bo, en els plans dels dirigents d'aquestes organitzacions, si n'exceptuem la Cagoule. En aquesta mateixa línia, no constatem forces d'extrema dreta dins el Parlament *per se*. Això no obstant, hom pot considerar el feixisme francès un perill en potència, mes no imminent per a la Tercera República.

Entorn de la hipòtesi de treball, per les raons suara esmentades, no considerem que es pugui afirmar que la ràpida caiguda de França davant l'exèrcit alemany es pugui explicar per la desafecció de part de l'exèrcit francès, o de part de la societat francesa; car l'exèrcit estava format també per reservistes que havien completat el servei militar. En aquest sentit, precisament durant l'últim executiu de la III República, el govern de Daladier, va emprendre mesures interessants per a la població, a fi d'estabilitzar l'economia i intentar preparar el país per a una guerra que semblava cada cop més imminent.

És per aquests motius, que hom podria atribuir la ràpida caiguda de França davant l'exèrcit alemany a la inestabilitat ministerial de la dècada de 1930, a un país dividit entre dretes i esquerres, i oimés a una quasi nul·la preparació militar de resultes d'una ineficient gestió política.

9. Referències

Fonts secundàries:

Anderson, Malcolm. *Política Conservadora en Francia*, Madrid, Gráficas Nebrija, 1979.

Berstein, Serge. *Los regímenes políticos del siglo XX, para una historia política comparada del mundo contemporáneo*, Barcelona, Editorial Ariel, 1996.

Burrin, Philippe. *Fascisme, nazisme, autoritarisme*, Paris, Éditions du Seuil, 2000.

Cabrera, Mercedes; Juliá, Santos; Martín Aceña, Pablo. *Europa en crisis 1919-1939*, Madrid, Editorial Pablo Iglesias, 1991.

Duby, George. *Histoire de la France, les temps nouveaux de 1852 à nos jours*, Paris, Larousse, 1995.

Fontana, Josep. *El siglo de la revolución. Una historia del mundo desde 1914*, Barcelona, Crítica, 2017.

Hobsbawm, Eric. *Age of extremes. The short twentieth century 1914-1991*, London, Abacus, 1994.

Hunt, Lynn. *History, why it matters*, Cambridge, Polity Press, 2018.

Iancu, Danièle; Iancu, Carol. *Les juifs du midi, une histoire millénaire*, Marseille, Éditions A. Barthélemy, 1995.

Kier, Elizabeth. *Culture and Military Doctrine: France between the Wars*, The MIT Press, 1995.
<https://www.jstor.org/stable/2539120>

Kitchen, Martin. *El período de entreguerras en Europa*, Madrid, Alianza Editorial, 1992.

Lequin, Yves. *Histoire des Français XIXè-XXè siècles : La société*, Paris, Armand Colin, 1983.

- Miquel, Pierre. *L’Affaire Dreyfus*, Paris, Presses Universitaires de France, 1959.
- Miquel, Pierre. *Histoire de la France. Des borbons à Charles de Gaulle*, Paris, Marabout, 1976.
- O. Paxton, Robert. *French Peasant Fascism. Henry Dorgères Greenshirts and the Crises of French Agriculture 1929-1939*, Oxford, Oxford University Press, 1997.
- O. Paxton, Robert. *The five stages of Fascism*, Chicago, The University of Chicago Press, 1998.
- O. Paxton, Robert. *The anatomy of Fascism*, New York, Alfred a. Knopf, 2004.
- Philippe, Béatrice. *Être juif dans la société française, du Moyen Âge à nos jours*, Paris, Éditions Complexe, 1997.
- Price, Roger. *Historia de Francia*, Madrid, Cambridge University Press, 1998.
- Prost, Antoine. *Petite histoire de la France au XXe siècle*, Paris, Armand Colin Éditeur, 1992.
- Pubill Brugés, Joan. *Mort a la modernitat. La trajectòria inconformista de Georges Valois: de la crisi finisecular al feixisme, 1878-1928*, [Tesi doctoral], Universitat Autònoma de Barcelona, 2020. <http://hdl.handle.net/10803/670739>
- Sellier, François. *La confrontation sociale en France 1936-1981*, Paris, Presses Universitaires de France, 1984.
- Thomas, Martin. *At the Heart of Things? French Imperial Defence Planning in the Late 1930s*, Duke University Press, 1998. <https://www.jstor.org/stable/286632>
- Touchard, Jean. *La Gauche en France depuis 1900*, Paris, Inédit Histoire, 1977.
- Winock, Michel. *La France Politique*, Paris, Éditions du Seuil, 1999.

Fonts primàries:

Arque, George. *Sept conspirateurs sont déjà arrêtés*, Le Petit Parisien, 18 de novembre de 1937. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k664380f/f5.item.zoom>

Arque, George. *C'est un complot contre les institutions républicaines dit le ministre de l'Intérieur*, le Petit Parisien, 24 de novembre de 1937. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k664386g/f1.item>

Bourdet, Maurice. *Paul Doumer est victime d'un attentat*, Le Petit Parisien, 7 de maig de 1932. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627000m/f1.item.zoom>

Bourguès, Lucien. *La tension Générale ne s'est en rien atténuée*, le Petit Parisien, 24 d'agost de 1939. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k683770j/f1.image>

Daudet, Léon. *Après les voleurs, les assassins*, l'Action Française, 7 de febrer de 1934. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k765508t/f1.image>

Drumont, Édouard. *La France juive*, Paris, C. Marpon & E. Flammarion éditeurs, 1886, p. 5-6. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k82371f.image#>

Du Bochet, Paul. *M. Stavisky, rejoint par la Police, tente de se suicider à Chamonix*, Le Petit Parisien, 9 de gener de 1934. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627968h/f1.image>

Leser, Charles. *Une Affaire de Trahison*, Le Figaro, 1 de novembre de 1894. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2830776#>

Éditorial. *Violente bagarre et coups de feu dans les bureaux de l'Action Française*, Le Petit Parisien, 15 de novembre de 1926. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k606665p/f1.item.zoom>

Éditorial. *La lutte est nettement circonscrite entre MM. Paul Doumer et Aristide Briand*, Le Petit Parisien, 14 de maig de 1931. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k626999n/f1.item.zoom>

Éditorial. *Les obsèques nationales de M. Doumer auront lieu jeudi*, Le Petit Parisien, 8 de maig de 1932. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627357x/f1.item>

Éditorial. *M. L'affaire des faux bons de Bayonne prend une ampleur considérable*, Le Petit Parisien, 31 de desembre de 1933. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627959j/f1.item.zoom>

Éditorial. *M. Camille Chautemps a remis hier après-midi la démission du cabinet au chef de l'État*, Le Petit Parisien, 28 de gener de 1934. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627987t/f1.item.zoom>

Éditorial. *Una soirée d'émeute à Paris*, Le Petit Journal, 7 de febrer de 1934. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k633515j>

Éditorial. *Une très forte poussée d'extrême gauche caractérise le scrutin de ballottage*, le Petit Parisien, 4 de maig de 1934. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6638211/f1.item.zoom>

Éditorial. *La Chambre approuve l'augmentation de la durée du service militaire*, le Petit Parisien, 16 de març de 1935. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6634060>

Éditorial. *Léon Blum assailli en voiture frappé et blessé*, le Petit Parisien, 14 de febrer de 1936. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k663741d/f1.image>

Éditorial. *Vers un contrat collectif dans la métallurgie*, le Petit Parisien, 1 de juny de 1936. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k663849r/f1.image>

Éditorial. *Quatre ligues sont dissoutes par le conseil des ministres*, le Petit Parisien, 19 de juny de 1936. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6638669/f1.image>

Éditorial. *Des témoins ont vu les quatre tueurs agents du fascisme italien qui assassinèrent les frères Rossell*, l'Humanité, 13 de juny de 1937. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4071082/f1.image>

Loutre, Camille. *Il fait réoccuper la rive gauche du Rhin*, le Petit Parisien, 8 de març de 1936. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6637647>

Milhaud, Albert. *L'éboulement*, l'Ère nouvelle, 1 de novembre de 1938.
<https://www.retronews.fr/journal/l-ere-nouvelle/01-novembre-1938/383/2694577/1>

Morice, Charles. *M. Paul Doumer Président de la République*, Le Petit Parisien, 15 de maig de 1931.
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627000m/f1.item.zoom>

Morice, Charles. *Le conseil de cabinet s'est prononcé à l'unanimité pour le paiement sous réserves*, Le Petit Parisien, 12 de desembre de 1932.
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627575g/f1.item>

Morice, Charles. *Première journée de crise*, Le Petit Parisien, 15 de desembre de 1932.
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627578m/f1.image>

Morice, Charles. *Le cabinet Daladier abandonne le Pouvoir et M. Lebrun fait appel à M. Doumerge qui accepte*, le Petit Parisien, 8 de febrer de 1934.
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627998j/f1.image>

Morice, Charles. *Le ministère a démissionné* ; le Petit Parisien, 21 de juny de 1937.
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k664231s/f1.image>

Prax, Maurice. *M. Le juge d'instruction de Bayonne : demande la levée de l'immunité parlementaire de M. Bonnaure, député de Paris*, Le Petit Parisien, 11 de gener de 1934.
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k627970t/f1.item>

Prax, Maurice. *Manifestations puis émeutes dans la rue, tumulte à la Chambre*, Le Petit Parisien, 7 de febrer de 1934.
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6279975>

Prax, Maurice. *Pour la Défense Nationale; Paul Reynaud assume l'application du nouveau plan gouvernemental*, le Petit Parisien, 23 de abril de 1939.
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6836487/f1.image>

Pujo, Maurice. *De Dalimier-Chautemps au "suicide" de Stavisky*, Action Française, 9 de gener de 1934.
<https://www.retronews.fr/journal/l-action-francaise/9-janvier-1934/4/507525/1>